

Proceedings of the National Academy of Sciences, 102. 16569–16572 [in English].

Smolinchuk, L. (2013). Do problemy klasyfikatsiyi dzherel'noyi bazy doslidzhennya personaliyi [To the problem of classification of the source base of personal research]. *Pedahohichnyy dyskurs – Pedagogical discourse*. Khmel'nyts'kyy, 15. 664-668 [in Ukrainian].

УДК 37.013.43:069.12

DOI: [https://doi.org/10.35387/od.1\(17\).2020.152-160](https://doi.org/10.35387/od.1(17).2020.152-160)

Філіпчук Наталія Олександрівна – кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник відділу змісту і технологій педагогічної освіти Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих імені Івана Зязюна НАПН України

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-1023-923X>

E-mail: vpee2011@ukr.net

ПРОБЛЕМА МУЗЕЙНОЇ ПЕДАГОГІКИ У НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНОМУ ДИСКУРСІ

Анотація. В оглядовій статті актуалізовано проблему впровадження музейної культури в зміст сучасної освіти, адже музей розглядається як важливий соціальний інститут, носій духовних цінностей та ідей, необхідних для виховання людини. Зазначено, що музейна педагогіка стає суспільно важливою дисципліною як інтегрований, міждисциплінарний дискурс у багатофункціональній системі націєдержавотворчого процесу, зокрема національно-патріотичного виховання молоді. Громадянськість, патріотизм, національна ідентичність, українськість, європейськість – якісні характеристики, цінності, які слід виховувати й утверджувати в свідомості, переконаннях, поведінкових нормах суспільства. Проаналізовано європейську і вітчизняну практики педагогічно-просвітницької діяльності музейних інституцій на засадах культуроцентризму, діалогічної стратегії функціонування, якісної трансформації музейної політики, методології, комунікативної функції музейної педагогіки тощо. Наголошено, що у сучасній Україні музеї є значним, креативним і творчим доповненням до навчально-виховного і дослідницького потенціалу освіти. Важливим є використання педагогічною практикою виховного (державотворчого, націєтворчого, професійного, громадянського, естетичного, морального) потенціалу більшості музеїв. Автор доводить, що музейні матеріали відтворюють історичні події, життя і творчість видатних українців, представлених багатьма генераціями національних діячів у сферах науки, мистецтва, політики і державного будівництва, літератури, що дозволяє пізнати не лише своєрідність конкретної суспільної доби, але й формується

відповідне емоційно-ціннісне ставлення до людини, народу, країни, культури, духовних сенсів. Окреслено завдання, які потребують негайного вирішення в контексті реформування освіти, зокрема у розбудові нової української школи (створити політико-правові, організаційно-педагогічні умови для доступу до культури).

Ключові слова: музейна педагогіка; музейна культура; духовні цінності; культуровідповідність; освіта; виховання; національна ідентичність.

Filipchuk Natalia – candidate of pedagogical sciences, senior researcher, lead researcher of the Pedagogical Education Content and Technologies Department Ivan Ziaziun Institute of Pedagogical and Adult Education of the NAES of Ukraine

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-1023-923X>

E-mail: vpee2011@ukr.net

THE PROBLEM OF MUSEUM PEDAGOGY IN SCIENTIFIC AND PEDAGOGICAL DISCOURSE

Abstract. *The article highlights the problem of implementation the museum culture into the content of modern education, because a museum is considered as an important social institution, the bearer of spiritual values and ideas necessary for human upbringing. It is noted that museum pedagogy is becoming a socially important discipline as an integrated, interdisciplinary discourse in the multifunctional system of the nation-building process, in particular the national-patriotic upbringing of youth. Citizenship, patriotism, national identity, Ukrainianness, Europeanness is qualitative characteristics, values that should be nurtured and affirmed in the minds, beliefs, behavioral norms of society. It is analyzed the European and domestic practice of pedagogical and educational activity of museum institutions on the basis of cultural centrism, dialogic strategy of functioning, qualitative transformation of museum policy, methodology, communicative function of museum pedagogy etc. It is emphasized that in modern Ukraine museums are a significant, creative and artistic addition to the educational and research potential of education. It is important the use in the pedagogical practice the educational (state-building, nation-building, professional, civic, aesthetic, moral) potential of most museums. The author proves that museum materials reproduce historical events, life and work of prominent Ukrainians, represented by many generations of national figures in the fields of science, art, politics and state building, literature, which allows to know not only the uniqueness of a particular social era, but also forms value attitude to a person, nation, country, culture, spiritual sense. There are defined the tasks that need immediate solution in the context of education reform, in particular in the development of a new Ukrainian school (to create political, legal, organizational and pedagogical conditions for access to culture).*

Key words: museum pedagogy; museum culture; spiritual values;

cultural conformity; education; upbringing; national identity.

Постановка проблеми, її актуальність. Дослідження ґенези становлення музейних інституцій, розвитку музейної педагогіки, музейної культури як складової матеріальної і духовної спадщини людства, що містить значний потенціал знань, вартостей, історичного досвіду цивілізаційного розвитку, є для європейського й українського суспільства вагомим ресурсом реалізації актуалітетів освітньої політики держав, що сприяє становленню свідомого громадянина, людини культури, яка наділена духовними, національними, патріотичними цінностями.

Музейний простір, що формується на принципах науковості, історизму і культуровідповідності, значно розширює пізнавальні можливості освітніх програм різного рівня, спрямованих на отримання нових знань і на формування активної громадянської особистості, здатної до критичного мислення й творчої позиції. Особливу роль відіграють музейні заклади, вони реалізують стратегічне суспільне завдання – творення і зміцнення української національної ідентичності. Музейні матеріали для педагога, учня, студента містять широку палітру культурно-історичних, морально-етичних, духовних, соціально-політичних, естетичних цінностей, ідей, поглядів. Часто вони акумулюються в життєтворчості видатних українців, представлених багатьма генераціями національних діячів у сферах науки, мистецтва, політики і державного будівництва, літератури.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичні та прикладні засади загального музеєзнавства, музейної педагогіки та освіти досить ґрунтовно висвітлені у працях А.Гороваго, М.Рутинського, О.Стецюк, О.Міхно, П.Вербицької, Р.Пасічник, Л.Гайди, Р.Шмагало, С.Муравської, Р.Арцишевського, І.Удовиченко, С.Каракоз, Г.Матвішин, Т.Лучук, О.Завадської, О.Успенської, О.Квас та ін.

У сучасному науковому дискурсі наявні праці, присвячені питанням взаємодії музею, школи, університету, упровадження інноваційних форм і методів популяризації історико-культурної спадщини в музейному просторі, музейного просвітництва (О.Караманова, О.Топилко, М.Скирда, Б.Середа, І.Гаврилова та ін.).

З-поміж зарубіжних досліджень найбільше наукове зацікавлення викликали праці, в яких проаналізовано сучасні функції музейних інституцій, форми і методи музейної комунікації в культурно-освітньому європейському просторі (Е.Гохстрат, А.Гейн, Л.Норріс, Р.Тісдейл, Ф.Котлер, Н.Котлер, В.Котлер, Ж.-М.Тобелем, Ф.Вайдагер, Д.Шафер та ін.). Проте, важливим, на нашу думку, є здійснення досліджень з проблем теорії і практики української музейної педагогіки з метою конструктивного використання досвіду просвітницько-педагогічної діяльності музеїв України в умовах сучасного освітнього простору.

Мета статті – аналіз ґенези розвитку музейної педагогіки як міждисциплінарної категорії, музейної культури як складової матеріальної і духовної спадщини людства.

Виклад основного матеріалу дослідження. Музейна педагогіка за останні десятиліття в Україні набула визнання і поширення. Її визначення як наукової субдисципліни стало реальністю. Вона вийшла за межі того поняттєвого образу, коли сприймалася лише як певна галузь (сукупність музейних інституцій та об'єктів) із специфічними для неї функціями. І хоча сьогодні трапляється чимало різних тлумачень щодо цього напрямку культурної сфери, професійне середовище все більше поділяє (згідно з європейським і світовим досвідом) визнання музейної педагогіки наукою.

У «Педагогічному словнику» (за ред. М. Ярмаченка) ми не знайшли визначень понять: «наука», «музейна педагогіка». Водночас у словнику широко тлумачаться такі поняття, як: «музеї», «музеї педагогічні», «музеї шкільні», а також «педагог», «педагогіка» та чимало інших, пов'язаних з ними. Це свідчить про те, що на початку ХХІ століття в Україні не приділялося належної уваги дослідженню проблем музейної педагогіки. Поширення набула усталена академічна позиція, згідно з якою «педагогіка – наука про виховання, освіту й навчання людини; розкриває суть, цілі, завдання та закономірності виховання, його роль у житті суспільства й розвитку особистості, процес освіти і навчання. Охоплює теорію виховання, дидактику й школознавство». У цілому закономірні трактування сутності, ролі і мети «педагогіки», як і пояснення поняття «педагог» як «особи, що виконує викладацьку чи виховну роботу чи науковця, який досліджує проблеми педагогіки як науки» (Ярмаченко, 2001, с. 356), не охоплювали ще на той час необхідності, осмислення явища – «музейна педагогіка». Унаслідок тодішнього усталеного бачення цього феномена крізь призму парадигм радянської педагогіки, поняття «музей» і «педагогіка» продовжували співіснувати, взаємодіяти відповідно до традиційно консервативної моделі. Їх зміст недостатньо був інтегрований в освітньому просторі, повільно формувалася і поняттєвий апарат.

Друга половина ХХ століття характеризувалася стрімким пошуком нових концепцій, які б сприяли суттєвим змінам у ставленні людини до свого світу й свого минулого впродовж наступних десятиріч. Великі сподівання були на якісні зміни в музейництві і освіті, щоб людина (за умов впливу агресивної мас-медіа і реальних природних та соціальних загроз) повернулася до пізнання музейної культури, свого минулого, сьогодення і майбутнього. Музейна політика активно інтегрувалася в освітньо-науковий простір, позбавлялася надмірної ідеологізації. Музеєзнавство як вчення про інституцію «музей» стає доволі помітним явищем у суспільному, науковому, культурно-просвітницькому житті. У монографії Р. Маньковської «Музеї України у суспільно-історичних викликах ХХ – початку ХХІ століть» зазначається, що «діалог, який складався між музеєм і суспільством упродовж століть, має свою еволюцію розвитку... В Україні «в колоніальні часи» вони перебували в аморфному стані, залишалися лише давньосховищами, тоді як у національно-визвольні періоди історії набували ознак духовної скарбниці народу, який здобував власну

незалежність, повертався до історично-культурної спадщини, усвідомлював її значення у складних процесах державотворення, відродження національної пам'яті та національної самоідентифікації» (Маньковська, 2016, с. 12).

Сьогодні, коли утверджуються національно-демократичні засади суспільного устрою, музей розглядається як важливий соціальний інститут, носій духовних цінностей та ідей, необхідних для виховання людини. У навчальних посібниках з музеології формується якісно нове, гуманістичне тлумачення і призначення всього того, що пов'язано з метою музейної політики. Музеальність розглядається як «ставлення людини до дійсності, в якому вона у згоді із своїм суспільством виявляє та оцінює, які із частин навколишнього природного чи штучно створеного світу спроможні бути свідченнями цього суспільства та тим самим заслуговують на те, аби їх, як носіїв цього ставлення, зберегти, систематизувати, дослідити, продемонструвати та передавати їх і знання про них з покоління в покоління» (Вайдагер, 2005, с. 563).

Налаштованість багатьох національних освітніх систем, а також і загальноєвропейської, на впровадження музейної культури в зміст освіти, навчально-виховного процесу є виправданим і закономірним. Причому освіта розглядається в контексті глобальної концепції освіти впродовж життя та освіти дорослих. В енциклопедичному словнику «Освіта дорослих» (2014) ми знаходимо логічне осмислення цієї концепції неперервної освіти, що спрямована на формування людини, здатної до успішного життя, самореалізації у цивілізаційних вимірах сучасності шляхом забезпечення високого рівня професіоналізму, компетентностей з метою утвердження соціально-економічної стабільності в країні, особистої конкурентоспроможності та добробуту. Концепція неперервної освіти, зазначено в передмові, особливо є співзвучною з ідеєю людиноцентризму (Кремень, Ковбасюк, 2014, с. 5), тобто вона спрямована на гуманізацію суспільства і людини, її «окультурення» і «олюднення». Безумовно, що таких цілей можна досягнути лише на основі оволодіння людиною культурними цінностями (національними і загальнолюдськими), зокрема і музейною культурою, яка поєднує в собі матеріальну і духовну спадщину людства. Очевидно, незалежно від організаційних, змістових, інституційних характеристик неперервної системи освіти, музейна культура безпосередньо й опосередковано впливає на різні аспекти розвитку людського буття. Людина, щоб виживати і прогресувати в постійно змінюваному соціокультурному, суспільно-політичному, економічному, екологічному середовищах, має бути обізнаною у попередньому соціальному досвіді людства, його культурних здобутках і знаннях. Вони – повчальні уроки для майбутнього. У цьому контексті важливе значення має висновок П. Джарвіса, англійського фахівця у галузі освіти дорослих, що «освіта довжиною в життя – єдиний засіб адаптації людини до мінливого середовища та єдиний спосіб збереження її ідентичності» (Кремень, Ковбасюк, 2014, с. 5).

До такого висновку його спонукали ідеї П. Фрейра і М. Ноулза, зокрема обґрунтовані положення М. Ноулза щодо «мотивації навчатися» та «необхідності знати». І хоча діти та дорослі мають екзистенціональні відмінності, андрагогіка відрізняється від традиційно шкільної педагогіки; існують універсальні якісні характеристики для людського розвитку. Зарубіжні вчені, оцінюючи поведінкові норми, інтереси, мотивацію до навчання і пізнання в молодих та дорослих людей, пропонували нові обґрунтування і тлумачення педагогіки, андрагогіки й герогогіки (освіта людей похилого віку), а також виявляли і подібне у культурно-освітньому процесі цих категорій людей. Наприкінці 70-х рр. XX століття було навіть запропоновано синтезивний підхід шляхом об'єднання педагогіки, андрагогіки, герогогіки в єдине універсальне поняття – «гуманогіка», що є свого роду загальнолюдською теорією навчання, а не простотільки теорією для дітей чи дорослих. І хоча в науково-професійному середовищі це поняття не знайшло широкої підтримки, та в ньому було закладено «раціональне зерно». У пізнавальному, освітньому процесі був запропонований гуманістичний контекст, що уособлює людську (гуманістичну) природу педагогічної взаємодії. Справді, вона має об'єднувальний потенціал для освіти дітей, юнацтва, населення що працює, та людей похилого віку. Розвиток особистості відбувається впродовж усього життя й не залежить від віку, фізичного стану, професії. Зміст освіти необхідно визначити з урахуванням гуманістичних принципів, культуровідповідності розвитку. Це означає, що професійний і гуманістичний вектори неможливо впроваджувати без «культури» в усіх її аспектах. «Андрагогіка» нині має сприйматися не лише як теорія і практика навчання дорослих, а ще й як освітній світогляд, в основу якого покладено парадигму культурної особистості. Отже, якщо освіта здійснюється безперервно протягом всього свідомого життя, то і культура має супроводжувати освіту людини. Для такої концепції важливим і необхідним чинником є музейна культура, що охоплює значні пам'ятки природничої історії, матеріальні і духовні цінності, створені людством. З музейною культурою в системі освіти дорослих має поєднуватися і музейна педагогіка як «галузь науки, яка вивчає історію, особливості культурно-освітньої діяльності музеїв, методи впливу на різні категорії відвідувачів» (Гончаренко, 2011, с. 296).

Метою та головним завданням музейної педагогіки є долучення до культури представників всіх поколінь, професій незалежно від соціальної стратифікації тощо. Музеї допомагають суспільству утримувати на адекватному, відповідно до вимог часу, рівні «інтелектуальний та громадянський тонуни». Згідно з європейськими і світовими практиками, музей перетворився також у таку прикладну інституцію, коли відвідувачі (учень, студент, учитель, викладач, науковець) отримують ґрунтовні знання, охоплюють різноманітні теми – від глобалізму, світових катаклізмів, фундаментальних досягнень людського розуму і талантів, епохальних явищ історичного розвитку націй і народів, до вузькопрофесійних знань,

світоглядних орієнтирів. «У зарубіжних музеологів існує поняття «людина музейного типу», яке враховує рівень освіти особистості, достаток і, головне – її досвід ознайомлення з музеями із дитинства. Культура відвідування музеїв формується з раннього віку людини. Український відвідувач був заручником державного підходу до музеїв як ідеологічних закладів. Заполітизований зміст екскурсій з акцентом на досягненнях і перевагах соціалізму не викликав в аудиторії особливого бажання знову прийти до музею» (Маньковська, 2016, с. 180-181).

У сучасній Україні, яка пережила тривалий історичний період бездержавності й водночас має багатовікові традиції в розвитку музейної справи, музеї є значним креативним і творчим доповненням до ресурсного (навчально-виховного, дослідницького) потенціалу освіти. Завдання, яке потребує нагального вирішення в контексті реформування освіти, передусім у розбудові нової української школи, – створити політико-правові, організаційно-педагогічні умови для доступу до культури.

Громадянськість, патріотизм, національна ідентичність, українськість, європейськість – якісні характеристики, цінності, які слід виховувати й утверджувати в свідомості, переконаннях, поведінкових нормах суспільства. Чимало законодавчих актів та нормативно-правових документів спрямовані на реалізацію цих завдань, упровадження ціннісних орієнтирів у зміст навчальних і виховних програм. Особливо важливим у цьому контексті є використання педагогічною практикою виховного (державотворчого, націєтворчого, професійного, громадянського, естетичного, морального) потенціалу більшості музеїв. Низка музеїв різних профілів (історичні, літературні, краєзнавчі, мистецькі, музичні), художні галереї і виставки містять багато нової інформації про видатних особистостей України, які були і залишаються гідним прикладом для наслідування сучасним і майбутніми поколіннями.

Для суспільства, яке продовжує жити в умовах соціально-економічної і гуманітарної кризи, війни, конфліктів, має розбіжності поглядів та оцінок щодо багатьох історичних явищ, потрібні ідеали, що об'єднують. Їх дедалі важче знаходити в середовищі політиків, владних структур, державних інституцій, але вони завжди були наявні там, де ідеали зрощувалися з прагненнями народу, бо він у своїй загальній масі спільностей і традиційних цінностей не піддавався кон'юктурним спокусам, виховувався етикою християнських цінностей, а тому був спроможним оберігати й боронити власні ідеали. Лише ті, хто суголосний народним світопочуванням, отримують його довіру, підтримку і повагу.

Нам імпонують умовиводи науковців (Аніщенко, Іванова & Прийма, 2017) про актуальність «створення навчального середовища у музеях і бібліотеках для дітей, різних категорій молоді й дорослих, упровадження музейних культурно-освітніх проектів, популяризація ідей музейної педагогіки, а також діяльності установ культури як провайдерів освітніх послуг у місцевих громадах, що сприятиме піднесенню іміджу бібліотек і музеїв, перетворенню музеїв і бібліотек на суб'єктів інноваційної

освітньої діяльності у галузі неформальної освіти дітей, молоді та дорослих». Доцільним є розгляд порушеної проблеми у контексті освіти впродовж життя (Pryima, Dayong, Anishchenko, Petrushenko & Vorontsova, 2018).

Висновки і перспективи подальших досліджень. Доступ до культури стає стрижневим напрямом і визначальним пріоритетом для передових освітніх систем, які мають активно впроваджуватися в сучасну українську освітню модель. Музейна та освітня політика не лише утримують і культивують, об'єднують зусилля, вони здатні та покликані виробляти нові стратегії пізнання світу (передусім національного), більш ефективні навчально-виховні технології, удосконалювати методики виховання історичної, естетичної, морально-етичної культури. Актуалізується проблема необхідності об'єднання потенціалу закладів освіти та музейних установ для інтелектуального гуманного, громадянського і професійного розвитку людини. Ця інтеграційна модель, що передусім асоціюється з сутністю музейної педагогіки, посідає місце в освітньо-культурній ніші суспільства дедалі більш визначне місце.

Перспективними напрямками подальших досліджень є цілісне вивчення науково-методологічних, культурно-історичних, соціально-педагогічних, аксіологічних, змістово-організаційних основ музейної педагогіки, андрагогіки та просвітництва в Україні.

Список використаних джерел

- Вайдажер, Ф. (2005). *Загальна музеологія*. Львів: «Літопис».
- Гончаренко, С.У. (2011). *Український педагогічний енциклопедичний словник* (2-ге вид.). Рівне: Волинські обереги.
- Кремень, В.Г., Ковбасюк, Ю.В. (Ред.). (2014). *Освіта дорослих: енциклопедичний словник*. К.: Основа.
- Маньковська, Р.В. (2016). *Музеї України у суспільно-історичних викликах ХХ – початку ХХІ століть*. Львів: Простір-М.
- Прийма, С.М., Іванова, Н.А. & Аніщенко, О.В. (2017). Музейна педагогіка: потенціал для розвитку неформальної освіти на Мелітопольщині. *Педагогічна майстерність як система професійних і мистецьких компетентностей* : зб. матеріалів XIV Міжнар. педагогічно-мистецьких читань пам'яті проф. О.П. Рудницької [гол. ред.: Г.І. Сотська]. К.: Талком, 8 (12), 243-245.
- Українці створили найбільшу кількість народних пісень у світі. 28.09.2015. URL: https://ipress.ua/news/ukraintsi_stvoryly_naybilshu_kilkist_narodnyh_pisen_u_sviti_140839.html
- Ярмаченко, М.Д. (Ред.). (2001). *Педагогічний словник*. К.: Пед. думка.
- Pryima, S., Dayong, Y., Anishchenko, O., Petrushenko, Y. & Vorontsova, A. (2018). Lifelong learning progress monitoring as a tool for local development management. *Problems and Perspectives in Management*, 16, 3, 1-13: DOI [http://dx.doi.org/10.21511/ppm.16\(3\).2018.01](http://dx.doi.org/10.21511/ppm.16(3).2018.01)

References (translated and transliterated)

- Vaidakher, F. (2005). *Zahalna muzeolohiia [General museology]*. Lviv: «Litopys» [in Ukrainian].
- Honcharenko, S.U. (2011). *Ukrainskyi pedahohichnyi entsyklopedychnyi slovnyk [Ukrainian pedagogical encyclopedic dictionary]* (2-he vyd.). Rivne: Volynski oberehy [in Ukrainian].
- Kremen, V.H., Kovbasiuk, Yu.V. (Red.). (2014). *Osvita doroslykh: entsyklopedychnyi slovnyk [Adult education: an encyclopedic dictionary]*. K.: Osnova [in Ukrainian].
- Mankovska, R.V. (2016). *Muzei Ukrainy u suspilno-istorychnykh vyklykakh KhKh – pochatku KhKhI stolit [Museums of Ukraine in the socio-historical challenges of the XX – early XXI centuries]*. Lviv: Prostir-M. [in Ukrainian].
- Pryima, S., Ivanova, N. & Anishchenko, O. (2017). Muzeina pedahohika: potentsial dlia rozvytku neformalnoi osvity na Melitopolshchyni [Museum pedagogy: potential for development of non-formal education in Melitopolshchyni]. *Pedagogichna maysternist yak sistema profesynih i mistetskih kompetentnostey : zb. materlallv XIV Mizhnar. pedagogichno-mistetskih chitan pam'yatl prof. O. P. RudnitskoYi [gol. red.: G.I. Sotska]. K : Talkom, 8 (12), 243-245 [in Ukrainian].*
- Ukraintsi stvoryly naibilshu kilkist narodnykh pisen u sviti [Ukrainians have created the largest number of folk songs in the world]. 28.09.2015. URL: https://ipress.ua/news/ukraintsi_stvoryly_naybilshu_kilkist_narodnyh_pisen_u_sviti_140839.html [in Ukrainian].
- Yarmachenko, M.D. (Red.). (2001). *Pedahohichnyi slovnyk [Pedagogical dictionary]*. K.: Ped. dumka [in Ukrainian].
- Pryima, S., Dayong, Y., Anishchenko, O., Petrushenko, Y. & Vorontsova, A. (2018). Lifelong learning progress monitoring as a tool for local development management. *Problems and Perspectives in Management*, 16, 3, 1-13: DOI [http://dx.doi.org/10.21511/ppm.16\(3\).2018.01](http://dx.doi.org/10.21511/ppm.16(3).2018.01) [in English].